

НОРМА ПРАВА У МЕХАНІЗМІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ*

Юрій Кривицький,
ад'юнкт кафедри теорії держави та
права Київського національного уні-
верситету внутрішніх справ

Потреба в ефективному розв'язанні проблем демократичної трансформації українського суспільства об'єктивно зумовила зростання ролі вітчизняної правової науки. Саме остання повинна стати не тільки надійним дороговказом для вирішення актуальних проблем держави і права в Україні, а й основним інтелектуальним засобом теоретичного забезпечення процесів державотворення і юридичного нормотворення. У цьому аспекті Ю. С. Шемшученко та В. Д. Бабкін наголошують, що однією з фундаментальних проблем вітчизняної юридичної науки на сучасному етапі являється наукове обґрунтування розвитку правової системи, системи права та законодавства України, удосконалення нормативної бази діяльності органів, які приймають закони та підзаконні акти [1].

Позитивне вирішення цієї проблеми неможливе без належного теоретичного аналізу ключового елементу означених правових явищ, що потребують удосконалення, а саме: норми права. Крім того, цілком вірно зазначає С. В. Плавич, демократичні зміни вимагають від національної науки держави і права нового осмислення змісту та сутності ключових категорій права [2]. У зв'язку з цим особливого значення набуває проблема дослідження норми права через призму механізму правового регулювання суспільних відносин.

Висвітлення зазначеного питання частково знайшло місце у творчому доробку радянських вчених, зокрема С. С. Алексєєва, О. М. Вітченка, З. Д. Іванової,

Ю. В. Кудрявцева, Н. О. Михалевої, В. О. Шабаліна та інших. У сучасній теорії права означене питання порушується та розглядається у наукових працях теоретиків права А. І. Бобилева, С. В. Бобровник, О. В. Малька, О. Ф. Скакун, Т. І. Тарахонич, К. В. Шундікова та інших. Однак комплексний аналіз цієї проблеми у вітчизняній правовій науці на теперішній час не знайшов належної реалізації.

З огляду на це, у межах статті вважаємо за доцільне вирішити наступні завдання: по-перше, проаналізувати норму права у контексті існуючих підходів до розуміння механізму правового регулювання (надалі — МПР); по-друге, визначити місце та основні завдання норми права у МПР; по-третє, дослідити функції норми права та можливі форми взаємозв'язку норми права і МПР як правових категорій у загальній теорії права.

Наукові підходи до розуміння МПР**

У сучасній теорії права склалася ситуація, відповідно до якої, з одного боку, акцентується увага на необхідності удосконалення вчення про норму права, а з іншого — на подальшому вивченні та підвищенні ефективності МПР. При цьому вчені зазначають, що норма права та МПР перебувають між собою у тісному взаємозв'язку як структурний елемент та ціла система.

С. В. Бобровник стверджує, що сучасний етап розвитку вчення про правову норму потребує не лише подальшого вдосконалення, а й переосмислення важливих її ознак та властивостей. Зокрема, як наголошує вчена, правова норма є відносно самостійним явищем, що має спе-

* Рекомендовано до друку кафедрою теорії держави та права Київського національного університету внутрішніх справ.

** Внутрішню рубрикацію тексту (підзаголовки) здійснено редакцією.

цифічні особливості, які поглиблюють наше уявлення про право, його зміст і сутність, механізм правового впливу, юридичну відповідальність [3].

На думку О. І. Ющика, від розуміння поняття юридичної норми вирішальною мірою залежить уявлення про правовий механізм регулювання суспільних відносин [4].

Про необхідність дослідження норми права крізь призму МПР наголошує Ю. В. Кудрявцев. Теоретик права зазначає, що навряд чи можливо з успіхом досліджувати норми права як такі, не охарактеризувавши хоча б у загальних рисах МПР, у якому система норм — лише одна із підсистем, хоча й найважливіша [5].

Важливість теоретичного розгляду норм права як елементу МПР підтверджують дослідження окремих видів норм права у МПР, що мають місце у вітчизняній теорії права. Так, З. Д. Іванова займалася дослідженням заборонних норм у МПР [6], Н. О. Михалева — конституційних норм у МПР [7].

У правовій науці в загальному вигляді МПР розглядається як масштабна регулятивна система, свого роду юридична макроконструкція, що включає в себе значний обсяг як юридичних явищ, так і феноменів, що знаходяться за межами правової форми.

Незважаючи на те, що МПР уже досить тривалий час вживається у наукових дослідженнях, серед правознавців відсутній єдиний підхід до його розуміння. На основі комплексного аналізу вчення про МПР можна виокремити наступні ключові підходи до висвітлення МПР у загальній теорії права: інструментальний, діяльнісний, системний, інтегративний та інші. Перелічені підходи дозволяють проаналізувати взаємообумовленість між місцем норми права у МПР та підходом до його розуміння у загальній теорії права. При цьому варто наголосити, що цей перелік підходів до розуміння МПР не слід вважати вичерпним та незмінним.

Розглядаючи інструментальний підхід до визначення МПР, необхідно зазначити, що останній являється домінуючим у сучасній правовій науці. В його основі знаходиться вчення про МПР, запропоноване С. С. Алексєєвим, та у подальшому розроблене як самим вченим, так і

його послідовниками. На думку вченого, під МПР слід розуміти взяті в єдності сукупність (дещо пізніше — систему) правових засобів, за допомогою яких забезпечується результативний правовий вплив на суспільні відносини [8].

Діяльнісний підхід до розуміння МПР знайшов місце у наукових працях В. М. Горшенєва. В онтологічному плані, стверджує вчений, МПР визначається як органічна сукупність усіх юридичних форм і способів, за допомогою яких здійснюється переведення нормативності права в упорядкування суспільних відносин [9].

Системний підхід до висвітлення МПР одним з перших застосував О. В. Шабалін. Під МПР він розуміє складну сукупність юридичних засобів як управляючу систему, за допомогою якої здійснюється цілеспрямований правовий вплив на суспільні відносини [10]. Як бачимо, системна методологія була накладена на інструментальну концепцію С. С. Алексєєва. Слід зауважити, що деякі методологічні недоліки цієї спроби не применшують основного позитиву підходу, а саме: МПР почав розглядатися як система правових засобів. І хоча у подальшому ґрунтовне дослідження МПР у межах системного підходу не мало місце, проте розуміння МПР саме як системи є ключовим у загальній теорії права.

Інтегративний (синтезований) підхід до розуміння МПР об'єднує окремі змістовні елементи вищезазначених напрямів, які у переважній більшості запозичені з інструментального та діяльнісного способів інтерпретації МПР.

Відповідно до інструментального підходу МПР складається із системи правових засобів, які беруть безпосередню участь у правовому регулюванні суспільних відносин. Представники цього підходу найчастіше у складі МПР виділяють наступні елементи: норми права, правовідносини, акти реалізації прав та обов'язків, акти застосування права (факультативний елемент). Варто зазначити, що у межах інструментального підходу існують різні варіанти виокремлення тих чи інших правових засобів, проте кожен вчений завжди виділяє норму права як ключового елементу МПР.

Згідно з діяльнісним підходом МПР

конструктивно складається із визначених способів впливу та способів реалізації. Як проміжні ланки між названими полярними факторами виступають різні юридичні форми впливу та реалізації, які одночасно являють собою послідовні стадії переведення нормативності права в упорядкування суспільних відносин. Слід наголосити, що у межах діяльнісного підходу до МПР норми права приділяється незначна увага. Лише вказується, що саме у нормах права містяться способи впливу — дозвіл, веління та заборона.

У контексті системного підходу до розгляду МПР юридична норма виконує роль фіксованих, відносно стійких програм поведінки, які визначають міру обов'язкового та можливого, дозволеного та забороненого, адресованих громадянам, посадовим особам та державним органам. Субординуючим елементом МПР як системи є діючі юридичні норми, які надають системі внутрішню єдність, відносну стійкість та стабільність.

Відповідно до інтегративного (синтезованого) підходу на нормі права як елементі МПР акцентується увага залежно від того, який із основних підходів — інструментальний чи діяльнісний — домінує.

На основі викладеного вище можна стверджувати, що призначення норми права у МПР розглядається по-різному та прямо залежить від обраного дослідником підходу до розуміння МПР. При цьому норма права не розглядається як структурний елемент МПР у межах діяльнісного підходу. Найбільша увага до норми права як елементу МПР приділяється у контексті інструментального підходу, який є домінуючим у вітчизняній теорії права. Враховуючи це, цілком логічним є подальше дослідження норми права як елементу МПР у межах саме інструментального підходу.

Значення юридичних норм у МПР

С. С. Алексєєв, вивчаючи елементний склад МПР, підкреслює, що правові норми виконують роль головного юридичного засобу, за допомогою якого здійснюється регламентація суспільних відносин. На думку вченого, правові норми являють собою юридичну основу регулювання, з якої у правовій сфері «усе розпо-

чинається». За допомогою них вводиться той або інший режим, нормативно спрямовується поведінка учасників суспільних відносин відповідно до закладеної у нормах ідеальної моделі такої поведінки. У нормах також передбачаються всі ті подальші юридичні засоби, що утворюють інші елементи МПР. Від того, який вид норми, її характер, залежить юридичний зміст, увесь лад, порядок регулювання [11].

Подібна позиція знайшла своє місце у більшості сучасних підручників з курсу теорії держави та права, у яких міститься положення, що норма права — основа МПР. Саме з юридичних норм, що спрямовані на впорядкування певних відносин, тобто зі змісту конкретних правил поведінки розпочинається дія права на соціальні відносини. Якість правового регулювання залежить від того, наскільки норми права правильно враховують закономірності суспільних відносин, що регулюються, наскільки високий рівень загальної і правової культури законодавчого корпусу.

Такої самої думки дотримуються Т. І. Тарахонич [12], О. Ф. Скакун [13], О. І. Осауленко [14] та інші вчені.

С. С. Алексєєв стверджує, що значення юридичних норм у МПР полягає у нормативному регламентуванні (нормуванні) суспільних відносин. Вчений зазначає, що юридичні норми у МПР регламентують: а) коло суспільних відносин, на які поширюється дія юридичних норм, тобто види відносин, що регулюються, а звідси й суб'єктів відносин; б) зміст поведінки людей, на яких поширюється дія юридичних норм (надається юридично гарантована можливість вчинювати позитивні дії певного виду; покладається пасивний обов'язок утримуватися від певних дій та інше); в) обставини, з настанням або ненастанням яких пов'язуються виникнення, зміна, а також припинення можливої та необхідної поведінки; г) юридичні засоби, за допомогою яких забезпечується можлива або необхідна поведінка, в тому числі характер суб'єктивних прав та юридичних обов'язків [17]. Означені специфічні завдання норм права у МПР знайшли підтримку та наслідування у творчому доробку сучасних теоретиків права.

Характер регулюючого впливу нормативної основи МПР залежить від того, як впливає право: шляхом зобов'язуючого розпорядження або шляхом дозволу чи заборони. Так, зобов'язуючі норми регламентують активну поведінку зобов'язаних осіб, а дозвольні та заборонні норми покладають пасивні обов'язки на зобов'язаних осіб і дозволяють вчинення активних дій носіям суб'єктивного права.

Так, З. Д. Іванова стверджує, що МПР, який здійснюється за допомогою заборонних норм, виступає зовні ніби у скороченому, спрощеному вигляді. Відповідно до заборонних норм у суб'єктів права наявна певна сума юридичних обов'язків не вчиняти тих чи інших дій. Такі обов'язки виникають безпосередньо із приписів правових норм, з вступом їх у дію. При цьому не потрібно додаткових юридичних дій у вигляді волевиявлення сторін або інших юридичних фактів, які є обов'язковим компонентом механізму здійснення всіх інших видів правових норм [18].

Власне, від виду норми права та правової поведінки суб'єкта залежить виникнення тієї чи іншої стадії МПР. Так, первинна реалізація норм-заборон завершується на першій стадії МПР і лише у випадку недодержання вказаних заборон у МПР запускаються інші юридичні заходи.

В юридичній літературі цілком слушно наголошується, що поняття МПР у теорії правознавства в силу своєї важливості являє собою методологічну категорію, яка забезпечує філософсько орієнтоване бачення таких явищ правової дійсності, як юридичні норми, юридичні відносини, юридичні акти реалізації прав і обов'язків тощо, які є складовими правового впливу на суспільні відносини.

Функції норм права

У загальному вигляді основне призначення у правовій науці МПР у межах його інструментальної інтерпретації полягає у наступному: по-перше, означена правова категорія дозволяє розглядати та досліджувати правові явища (елементи) у єдиному, цілеспрямованому, динамічному процесі регулювання суспільних відносин; по-друге, дає можливість проана-

лізувати правові явища у функціональному аспекті та у тісному взаємозв'язку один з одним.

Кожна частина МПР знаходиться на своєму місці, виконуючи специфічні функції. Якість виконуваних функцій впливає на роботу інших частин і результат функціонування в цілому. Тому важливе значення при вивченні питання норм права у МПР набуває проблема їх функцій. Цінність функціонального аналізу правових норм полягає у забезпеченні широких можливостей для розкриття динаміки впливу норм права на суспільні відносини та дозволяє більш глибоко дослідити МПР у цілому. Крім того, висвітлення функцій правових норм забезпечує можливість більш рельєфно відобразити їх соціальну роль у нормативному регулюванні суспільних відносин, наочніше продемонструвати позитивний результат, що досягається їх дією.

Під час вивчення функцій норм права можна, принаймні, виокремити два підходи — вузький та широкий. Відповідно до першого з них норма права виконує лише одну основну функцію у правовому регулюванні. Так, В. О. Кірін стверджує, що кожна норма виконує яку-небудь одну головну для неї функцію [19].

Представники другого підходу наголошують, що норми права здійснюють не одну, а кілька функцій. Саме останній підхід, на нашу думку, більш точно відображає картину функціональної дії правових норм.

Т. М. Радько переконаний, що функція внутрішньо притаманна кожній нормі права. Функція норми права — це її цілеспрямована дія в напрямі, визначеному законодавцем; функція конкретної норми — це функція окремої клітинки системи права, функція, що визначається юридичною силою та соціальними можливостями саме цієї норми. При цьому Т. М. Радько вважає, що норма права виконує як загальні функції, які характерні для всіх норм права, так і спеціальні, які притаманні окремим видам норм права. До загальних функцій норм права вчений відносить наступні: 1) функцію державної орієнтації учасників суспільних відносин; 2) функцію державної оцінки різноманітних варіантів

поведінки суб'єктів права; 3) інформаційну; 4) цільову; 5) мотиваційну [20].

Відповідно до позиції В. Д. Філімонова, функція норм права — це регулювання, яке відбувається з метою здійснення певного впливу на стан та зміст суспільних відносин. На основі критерію соціальної спрямованості норм права В. Д. Філімонов виокремлює наступні їх функції: 1) організаційну — встановлення та підтримання певного порядку у різних сферах суспільних відносин; 2) охоронну — захист наявного порядку від поведінки, яка спричинила йому шкоду [21].

С. О. Комаров розрізняє дві функції норм права у МПР, а саме: статичну — визначення правовою нормою будь-якого варіанта поведінки, спрямованого на закріплення тих чи інших суспільних відносин, та динамічну — проявляється в здатності змінювати, удосконалювати суспільні відносини, сприяти їх розвитку відповідно до потреб суспільства [22].

Крім того, саме функціональна роль норм у МПР є одним із критеріїв сучасної класифікації правових норм. Відповідно до означеного вище критерію, на думку В. К. Бабаєва та М. І. Байтіна, норми права поділяються на вихідні правові норми, норми-правила поведінки (норми безпосереднього регулювання людської поведінки), загальні та спеціальні норми [23]. Розглянута підстава класифікації правових норм є досить поширеною серед праць вітчизняних науковців з теорії права.

Висновки

На основі вищезазначеного, з урахуванням поставлених у статті завдань, сформульовано наступні висновки:

1. МПР — складна правова категорія. Це, у свою чергу, зумовило існування різних підходів до його розуміння у загальній теорії права. Норму права як елементу МПР необхідно досліджувати у межах певного підходу до інтерпретації МПР. Найдоцільнішим у цьому аспекті є інструментальний підхід до МПР, який визнає за нормою права статус основного, системоутворюючого елементу.

2. Основне призначення норми права у МПР полягає у чіткому та детальному регулюванні суспільних відносин. Призначення норм права у МПР розкривається через їх специфічні завдання, які детермінують увесь процес правового регулювання. Від виду норми права, яка задіяна у МПР, залежить «запуск» у дію тієї чи іншої стадії МПР.

3. Розгляд норми права крізь призму МПР дозволяє з'ясувати функціональний потенціал норм права, що, у свою чергу, з одного боку, дозволяє краще зрозуміти МПР, а з іншого — саму норму права. У загальній теорії права існують два підходи до виокремлення функцій норм права: вузький — норма права виконує одну головну функцію, та широкий — норма права здійснює кілька функцій. На нашу думку, останній підхід є більш прийнятним з точки зору повноти функціональної характеристики норм права.

4. Норма права та МПР як ключові правові категорії перебувають між собою у тісному кореляційному зв'язку, основний зміст якого полягає у тому, що, по-перше, під час удосконалення норм права одразу підвищується ефективність дії МПР, по-друге, методологічний потенціал МПР дозволяє глибше зрозуміти сутність норми права.

ПРИМІТКИ

1. Шемшученко Ю. С. Юридична наука України на сучасному етапі / Ю. С. Шемшученко, В. Д. Бабкін // Правова держава. — К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2005. — Вип. 16. — С. 5.

2. Плавич В. П. Сучасні проблеми формування та розвитку нової парадигми права / В. П. Плавич // Держава та право. — 2007. — Вип. 35. — С. 3.

3. Теорія держави і права. Академічний курс: підруч. / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенка. — К.: Юрінком Інтер, 2006. — С. 365.

4. Ющик О. І. Правова реформа: загальне поняття, проблеми здійснення в Україні / О. І. Ющик. — К., 1997. — С. 29.

5. Кудрявцев Ю. В. Нормы права как социальная информация / Ю. В. Кудрявцев. — М. : Юрид. лит., 1981. — С. 8.
6. Иванова З. Д. Запрещающие нормы в механизме правового регулирования / З. Д. Иванова // Советское государство и право. — 1975. — № 11. — С. 109.
7. Михалева Н. А. Конституционные нормы в механизме правового регулирования / Н. А. Михалева // Конституция СССР и дальнейшее развитие государственного и теории права. — М. : Ин-т государства и права АН СССР, 1979. — С. 126.
8. Алексеев С. С. Механизм правового регулирования в социалистическом государстве / С. С. Алексеев. — М. : Юрид. лит., 1966. — С. 30.
9. Горшенев В. М. Структура механизма правового регулирования в общенародном государстве / В. М. Горшенев // Структура механизма правового регулирования в общенародном государстве // Тр. Всесоюз. юрид. заочного ин-та. — Т. 56. — М., 1978. — С. 42.
10. Шабалин В. А. Системный анализ механизма правового регулирования / В. А. Шабалин // Советское государство и право. — 1969. — № 10. — С. 123.
11. Алексеев С. С. Знач. пр. — С. 35, 106.
12. Теорія держави і права. Академічний курс : підруч. / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. — К. : Юрінком Інтер, 2006. — С. 308.
13. Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підруч. / О. Ф. Скакун ; пер. з рос. — Х. : Консум, 2006. — С. 500.
14. Осауленко О. І. Загальна теорія держави і права : навч. посіб. / О. І. Осауленко. — К. : Істина, 2007. — С. 265.
15. Загальна теорія держави і права : підруч. для студентів юридичних спеціальностей вищих навчальних закладів / М. В. Цвік, В. Д. Ткаченко, Л. Л. Богачова [та ін.] ; за ред. М. В. Цвіка, В. Д. Ткаченка, О. В. Петришина. — Х. : Право, 2002. — С. 414.
16. Бобылев А. И. Механизм правового воздействия на общественные отношения / А. И. Бобылев // Государство и право. — 1999. — № 5. — С. 108.
17. Алексеев С. С. Знач. пр. — С. 108.
18. Иванова З. Д. Знач. пр. — С. 111.
19. Кирич В. А. Функциональные связи правовых норм / В. А. Кирич // Советское государство и право. — 1972. — № 5. — С. 31.
20. Нормы советского права. Проблемы теории / В. К. Бабаев, М. И. Байтин, В. М. Баранов [и др.] ; под ред. М. И. Байтина, В. К. Бабаева. — Саратов, 1987. — С. 221.
21. Филимонов В. Д. Норма и ее функции / В. Д. Филимонов // Государство и право. — 2007. — № 9. — С. 10.
22. Общая теория государства и права. Академический курс : в 3 т. / отв. ред. проф. М. Н. Марченко. — 2-е изд., перераб. и доп. — М. : Зерцало-М, 2001. — Т. 3. — С. 103.
23. Нормы советского права. Проблемы теории / В. К. Бабаев, М. И. Байтин, В. М. Баранов [и др.] ; под ред. М. И. Байтина, В. К. Бабаева. — Саратов, 1987. — С. 159.

Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України; головний ред. В. Г. Кремень. — К., 2008. — 1040 с.

Енциклопедія освіти — перша у вітчизняній літературі довідниково-аналітична праця, у якій висвітлено: проблеми теорії, історії та практики української освіти, походження понятійно-термінологічних основ педагогічної і психологічної наук; сучасні освітні парадигми та концепції; системи навчання і виховання у різних типах навчальних закладів, розвиток зарубіжних освітніх систем; персоніфіковану інформацію про педагогів та громадських діячів, що сприяли розвитку освіти в Україні; інформацію про суміжні галузі науки, які мають вагоме значення для розвитку сучасної освіти.

Праця адресована педагогам, психологам, соціальним працівникам, управлінцям усіх рівнів освіти, широкому загалу українського суспільства.

